

ПО ВЪПРОСА ЗА ИЗБОРА НА ЕЗИКОВИТЕ СРЕДСТВА
И ОГРАНИЧЕНИЯТА ПРИ ТЯХНАТА УПОТРЕБА
В ПРОЦЕСА НА РЕЧЕВОТО ОБЩУВАНЕ
(върху български и унгарски езиков материал)

Лиляна Лесничкова

(Софийски университет „Св. Климент Охридски“
lililesz@yahoo.com)

Известно е, че всеки език по необходимост изпълнява няколко функции: служи като средство за комуникация, съставлява непосредствена действителност на мисълта и непременно се превръща в арсенал на колективния опит. Във всеки език намира отражение избирателността, с която неговите носители подхождат към необятната реалност, опитвайки се да я възприемат и интерпретират най-точно (вж. Иванова–Ницолова 1995: 161).

Всяка личност организира по специфичен начин речевото си поведение, като се стреми да намери такива изразни средства, с които да постигне най-висок ефект. Един израз може да бъде безупречен от гледна точка на нормативната граматика и в същото време да е крайно неподходящ в конкретната обстановка. Затова за участниците във всяка комуникативна ситуация важно значение придобива изборът на адекватни езикови формулировки, съобразени със социокултурните норми на дадената езикова общност и с целите на речевия акт.

Наличието в езика на различни единици с обща семантична функция дава възможност една и съща комуникативна цел да бъде осъществена по няколко начина – чрез комбинация от различни лексикални елементи и граматични структури, които взаимно се допълват, заменят или усилват. Съпътстващата ги интонация може да подчертае или да тушира даденото значение, както и да помогне да се изрази богатата гама от емоционално обогрени отношения на говорещия към слушащия. В хода на речевото общуване езиковите средства влизат в тясно взаимодействие с паралингвистичните, които ги уточняват или заместват. Срв.: *Я да млъкнете!* (КГ, 37) – *Hallgassatok már el!* (285); *Чу се писклив и зъл женски вик: – Млъкни, дъртако проклету!* (ЙЙ, 189) – *Mérges asszonyi zsörtölődés, kiabálás ütötte meg a fületem: – Hallgass! Hallgass már, átkozott öreg bolond!* (164); *Ще млъкнеш ли най-сетне?* (АК, 112) – *Elhallgatsz már végre?* (93); *Сус бе, ченгене!* (АК, 74) – *Ácsi, dádé!* (83); *Semmi susmus!* (JA, 542) – *Никакво шушу-мушу!* (221); *Boka úgy nézett rá, mintha keresztül akarta volna szúrni ezzel a szempillantással: – Hallgass!* (МФ, 106) – *Бока го изгледа така, сякаш искаше да го промуши с погледа си:*

Млъкни! (81); *Ne pofázzon, ne pofázzon!* (GyT, 123) – *Не дрънкай, не дрънкай!* (92); *Fogd be a szád!* (MZs, 255) – *Затваряй си устата!* (34); *Ne járjon a szád!* (SF, 275) – *Млък бе!* (123); *Cm! Príkazki ne ца!* (ЙЙ, 356) – *Csönd! Egy szót se!* (81); *Csönd!* (MF, 110) – *Тишина!* (85); *Szájára tette a kezét: – Csitt!* (JA, 409) – *Сложи ръка на устата си: – Шшш!* (115); *Шшш! ... По-полека!* (AK, 35) – *Pszt! Csöndesebben!* (25); *Kuss – mordult a feleségére.* (SzI, 80) – *Млък! – изръмжа към жена си.* (84); *Az elnök intett, hogy csönd legyen, mert beszélni akar.* (MF, 34) – *Председателят даде знак да млъкнат, защото искаше да говори.* (28).

От примерите е видно, че и в българския, и в унгарския език комбинаторните и вариативните възможности на репертоара от средства за изразяване на дадено значение са извънредно големи и многообразни. Но макар че са функционално тъждествени, паралелните конструкции се различават както в стилово отношение, така и по начина на предаване на комуникативното намерение на говорещия, по степента на експлицитност/имплицитност на изразеното значение.

В едни условия на комуникация говорещият избира най-краткия път за реализация на интенцията си, като използва синтактична форма, чиято функция съответства на езиковата ѝ семантика. В други случаи предпочита обиколен, но не по-малко ефективен път за изпълнение на комуникативната си задача. Косвеният начин, при който адресантът прикрива действителното си намерение, като формулира една комуникативна цел, а очаква постигането на друга (напр. изразяване на подбуда с въпросителни по форма изкази), е най-подходящият за оказване на желаното въздействие върху слушащия при социална йерархия между комуникантите, когато по-нискостоящ отправя искане към по-високопоставено лице, когато искането е адресирано до непознат събеседник, или когато е свързано с изпълнението на действие, маркирано по признаците трудоемкост, деликатност, нежелателност, степен на важност, срочност. Колкото по-голяма е дистанцията между участниците в речевото общуване и колкото по-голям е авторитетът на слушащия спрямо говорещия, толкова повече нараства необходимостта адресантът да прибегне до избор на синтактичен модел за косвено изразяване на комуникативното си намерение.

В някои синтактични модели желанието на говорещия е представено по-категорично, в други – по-предпазливо. В едни преобладава обяснителният компонент, а в други – експресивният. При императивните изкази и при въпросително-подбудителните конструкции се наблюдава относително равновесие между двата компонента. На елиптичните изкази е присъща имплицитност на дескриптивното съдържание и превес на емоционалния компонент. Експресивността е продиктувана или от ситуацията, която позволява

по-икономично изразяване, като се експлицират само най-съществените от гледна точка на комуникативната цел елементи на изказа, или от взаимоотношенията между комуникантите (настойчивост, лаконичност, небрежност, фамилярност). Крайната точка в скалата на съотношението между информативната и емоционалната страна бележат неразчленимите безглаголни изкази.

Основанията за избор на определена формална опора и свързаните с нейната употреба ограничения са от най-различен характер (семантични, стилистични, прагматични, социолингвистични) и обхващат всички езикови равнища. Факторите, управляващи избора, обикновено не действат изолирано, а в съчетание.

Най-важният елемент в механизма на избора е интенцията на говорещото лице по отношение на адресата за съответната речева ситуация. При построяването на изказването си адресантът подбира едни или други елементи на ситуацията за експлициране, а останалите само се загатват. Изказите с по-висока степен на имплицитност имат много по-голяма експресивна сила. Успешната реализация на комуникативния акт и чрез по-икономично подбиране на ситуативни признаци за явно изразяване позволява различно комбиниране на тези признаци за експлицитно или имплицитно представяне, поради което може да се говори за наличието на „парадигма“ от възможни конструкции, които се използват в един език за описването на дадена ситуация, за успешното изпълнение на определена комуникативна задача.

Проучването на унгарски и български оригинали в техните преводи (и в двете посоки) предлага достатъчно богат материал за илюстрация на несъответствията между двата езика в подбора на ситуативни признаци за експлицитно или имплицитно представяне в речевата реализация на различните средства за изразяване на едно и също значение. Срв.: *Nem takarodsz, te?! (SF, 156) – Я да се махаш оттам! (69); Igyatok egy kis pálinkát. El is vihetitek. Teába... (JA, 385) – Пийнете малко ракия. Защо не я вземете, ще си вземем по малко в чая..? (96); Miért engeded, hogy elevenen temetkezzék? (JA, 547) – Не му позволявай жив да се погребее. (225); Дай парите! (AK, 74) – Ide a pénzt! (88); Csitt. Ne hangoskodj. (JA, 287) – Шум. По-тихо. (17); (Az az óriási alma... Igazán pompás példány, kár beleharapni...) – Nyugodtan, nem gipsz! (JA, 318) – (Онази огромна ябълка... Наистина е изключителна, просто да ти е жал да я захарнеш...) – Хапнете, не се притеснявайте, не е от гипс. (42); – Te csak ne vállalj olyasmit, amihez semmi közöd. (JA, 531) – Не е необходимо да поемаш отговорността за нещо, с което нямаш нищо общо. (212); (Bokai ordít:) – Föl! (GyT, 162) – (Бакаи крещи:) – Стани! (119).*

Наблюденията показват, че в една и съща комуникативна ситуация, при аналогични екстралингвистични обстоятелства носителите на унгарски и български невинаги избират еднакви езикови средства за постигане на една и

съща комуникативна задача (по-подробно Лесничкова 2004). Дори когато в двата езика се прилага еднаква стратегия, „ходовете“ в рамките на избраната стратегия имат понякога различна стойност. Напр. и в унгарски, и в български форматът на въпроса се използва за смекчено предаване на искането, но между структурата на въпросите невинаги има пряко съответствие, на унгарските подбудителни изкази с кондиционал невинаги съответства изоморфен еквивалент. В българския език условните форми са стилистично маркирани като изискани и деликатни (Станева 2002: 176), докато в унгарския са с по-широк функционален диапазон – срачат се и в контекст, издържан във фамилиарен тон (*Nem maradhatnál nyugton? Abbahagynád végre? – Не можеш ли да стоиш мирен? Ще престанеш ли най-сетне?*). Ето защо в диалог, характерен за официалното общуване, изказите с кондиционал съответстват в максимална степен на семантиката и модалната натовареност на унгарските изкази, но при фамилиарни отношения между комуникантите са по-подходящи изказите с индикативни форми за сегашно време (при изразяване на по-настойчива подкана, обогатена с емоционално-отрицателната оценка неодобрение на поведението на слушащия) или за минало предварително време (при деликатна, плаха подкана). Тоест това, което е обичайно за речевата практика на унгарския език, в български се явява само един от възможните варианти в синонимния ред от паралелни вътрешноезикови функционални еквиваленти, из- между които говорещият избира, за да осъществи комуникативната си цел.

Изборът на езикова стратегия при разрешаването на различни комуникативни задачи в различни житейски ситуации е изява на лично отношение към тези, с които общуваме и се определя както от езиковата култура и индивидуалните предпочитания на говорещия, така и от нормата и узуса, от особеностите на езиковата система и нейната речева реализация. Затова начините за описване на една и съща ситуация не са изосинтактични в отделните езици.

Изборът е предписан от нормата за всеки отделен случай, но тя пред- полага известен диапазон на свобода за говорещия. Речевото му поведение е в строга зависимост от социалните му характеристики, които се реализират винаги в определени социални роли. С други думи, социалната роля е мотивиращият фактор за спазване на определено комуникативно поведение. Висшестоящият разполага със значително по-голяма свобода при избора на езикова форма по отношение на подчинения. Броят на употребимите форми рязко намалява при насоченост на комуникацията от по-млад (или от лице с по-нисък социален статус) към по-стар (по-високопоставен).

Проблемът за съзнателния избор на адекватни езикови средства е тясно свързан и със стилистичната уместност или неуместност. Съществува зависимост между формалната структура на изказа и сферата на неговото функциониране. Някои синтактични конструкции имат предимство пред

останалите в определени сфери на общуване. Напр. императивът се нуждае от лексикална подкрепа при предаване на учтива молба, нерешително предложение или деликатна покана. В тези случаи, особено при разлика във възрастта или социалното положение на комуникантите, преобладават въпросително-подбудителните изкази (често с условно наклонение). В общовалидни заповеди, забрани, инструкции имат превес модалните предикати. Междуметните изкази се срещат в емоционалната и фамилиарната разговорна реч. Отрицателните императивни форми са с универсална употреба, докато аналитичните – поради признака „интимност“ – са присъщи на неофициалния диалог. В административния стил в български употребата на подбудителни конструкции със страдателни форми придава на изказа скромност и деликатност, а в разговорната реч – отсянка на пренебрежение и неуважение към адресата. Във 2 л. ед. и мн. ч. описателната конструкция (*да* + сегашно време) е силно емоционално натоварена в сравнение с императива и внася нюанси на заплахата или задължителност да се изпълни волята на говорещия (Ницолова 2000: 162). В ситуации на военна команда, на предписания, на преднамерено грубо обръщение към адресата учтивите формулировки са неподходящи, а в други ситуации на речевото общуване (напр. молба) – предпочитани. Редуцираните подбудителни конструкции се употребяват в по-динамични и емоционално наситени ситуации, когато говорещият изисква по-бърза реакция от страна на адресата, или пък, поради вълнение, не е в състояние да даде явен израз на искането си. Срв.: (*Яхнаха конете, околийският изкомандува:*) – **Напред!** (АК, 124) – (*Felszöktek a nyeregbe, a főszolgabíró elrikkantja magát:*) – **Előre!** (158); (*Trudika Miklós háta mögé mászott a heverőn, és csattanósan hátba vágta.*) – **Trudi... vége. Vé-ge – szólt rá Iláikó.** (JA, 342) – (*Трудика се качи на канаето зад Миклош и силно го плясна по гърба.*) – **Труди... край. Кра-ай – скара ѝ се Илдико.** (62); **Rendőrség! Gyilkos, gyilkos!** (KD, 443) – **Полиция! Убиец, убиец!** (178).

С оглед на това, че някои граматични структури, изрази и жестове, допустими в разговор между близки и приятели, са неприемливи при официални отношения между събеседниците, говорещият трябва внимателно да избере формата на изказването си, като се съобрази със стилистичните характеристики на отделните изразни средства. Стилистичната диференциация позволява да се постигнат най-тънки нюанси на комуникативното намерение в зависимост от избрания начин на езиково общуване: официален, неформален, фамилиарен, жаргонен.

Важно значение при избора на формална опора, която да е адекватна в дадената ситуация на общуване, имат социални и ситуативни фактори като необходимост на говорещия, възможности на адресата, характер на речевата ситуация (официална, неутрална, непринудена), връзка между комуникантите

(неутрална, отношения на равнопоставеност или подчиненост) и степен на близост между тях, еднаквост или различие по възраст, пол, образование, професия и т.н.

В зависимост от това дали се обръща към равнопоставен, висше- или нисшестоящ, към познат или непознат, към възрастен или дете говорещият дава различен словесен израз на комуникативното си намерение. Срв.: [дете към възрастен:] – *Tessék eladni nekem ezt a gyertyát.* (SF, 76) – *Моля ви се, дайте ми тая свещ!* (37); – *Хей, момче, я дай тука „Свободно слово“!* (AK, 99) – *Hé, fiú, hozd ide a Szvobodno szlovót!* (123); *Tanár úr, még nem tetszett beírni a hiányzókat.* (MZs, 161) – *Още не сте вписали отсъствията, господин учителю!* (134); *Ne tessék tűzbe jönni, őrnagy úr!* (JM, 151) – *Не се горещете, господин майор!* (206).

Между говорещия и адресата се създават два типа отношения – със социален характер и с емоционално-експресивен характер, – които по различен начин рефлектират върху формата и съдържанието на употребения изказ.

Отношенията със социален характер отразяват социалната дистанция между комуникантите (обществена позиция, авторитет, степен на познанство, възраст, начин на общуване) и зависят от есктралингвистични фактори.

Емоционално-експресивните отношения характеризират преди всичко речевото поведение на самия говорещ, отразяват неговото емоционално състояние (дали говори грубо, рязко или учтиво, деликатно) или отношението му към събеседника (уважение, дистанцираност, пренебрежение, ирония и т.н.). Този тип отношения между говорещ и адресат се създават в момента на общуването и обикновено се експлицират. Срв.: *Menjen a lépcsőhöz! Nem hallja! Menjen már!* (SF, 269) – *Отивайте до стълбата! Глух ли сте бре! Хайде, тръгвайте!* (121); *Elmenj már, te!* (SF, 156) – *Хю де, да се махаш оттам!* (69); *Dühösen kiáltott rá a vezér: Mit báméskodol itten?! Vidd a zászlót a helyére!* (MF, 147) – *Главатарят му кресна сърдито: – Какво си зяпнал! Занеси знамето на мястото!* (111); *Напразно го подканваше настойчиво и нежно: – Яж, Балкан, яж, братко!* (ЙЙ, 98) – *Hiába szölongatta, biztatta kedveskedve: – Nesze, Balkán, egyél, öreg fickó!* (202); *Ne hasonlíts magadhoz, jó!? – sziszegte Ildikó.* (JA, 370) – *Само не ме сравнявай със себе си, ясно ли ти е?! – изсъска Илдико.* (84); *Miklós kám, pici életem, most ne aludjálj.* (JA, 322) – *Миклошка, мъничето ми, недей да дремеш.* (45); *Я си обърши носленцето! – занежниччи Гедрос.* (AK, 128) – *Töröld meg szépen a nózidat! – pipeskedik Gedrosz.* (AK, 164).

Взаимоотношенията между комуникантите и социалната дистанция между тях определят структурния вариант, който говорещият избира (напр. учтива формулировка, неутрална или емоционално-експресивна конструкция и т.н.), за да реализира комуникативното си намерение. В зависимост от избо-

ра говорещият може да се представи като учтив, внимателен, фамилиарен, безцеремонен или груб спрямо адресата. Изборът може да се прояви в отказ от някои езикови средства и синтактични конструкции за сметка на други, чрез които се постига по-голяма експресивност и емоционалност. Напр. с особена строгост и емоционален заряд в български се отличава забраната, изразена с конструкцията *да + не + перфектна глаголна форма*, тъй като темпоралното значение на перфекта влиза в противоречие с темпоралното значение на контекста: *Да не си ми стъпил в къщата!* (ИЙ, 318) – *Be ne tedd a lábadat a házba!* (104). Тази конструкция звучи по-строго, понякога дори грубо, в сравнение с отрицателните императивни форми (срв. *Не ми стъпвай в къщата!*) и обикновено в нея се съдържа и допълнителен нюанс на „заплаха за наказание“ (Пашов 1999: 288). Тъй като в унгарски липсва изоморфно средство, по-голямата категоричност на забраната е предадена чрез словоредата.

Трябва обаче да отбележим, че колкото по-експресивен е изразът, толкова по-често неговата употреба, макар и отговаряща на изискванията за точна и изразителна реч, може да се окаже неуместна, да се квалифицира като проява на ниска социална интелигентност.

Самото емоционално съдържание може да бъде с различна интензивност, индикирана от лексиката, прозодиката, словоредата, някои частици и междуметия (Péter 1991: 125–226; Лесничкова 2004: 187–217). При това езиково изразената интензивност невинаги съвпада с действителната степен на интензивност на съответния изказ. Несъответствието е толкова по-отчетливо, колкото повече взаимоотношенията между комуникантите се регулират от социални норми, които са свързани с културата и определят кое вербално поведение е неприемливо в дадена ситуация.

Стратегията за учтивост, в основата на която стои уважението към събеседника и в частност – ненамесата в сферата на неговите действия, е насочена към смекчаване на категоричността на казаното. Вежливото отношение се сигнализира от семантиката на обръщението, от употребата на условно наклонение, на етикетни формулировки и т.н.

По-голяма учтивост при оформяне на заповеди в официален стил се постига и чрез употребата на безлични форми вместо на императивни. Срв.: *Внесете сумата в тридневен срок. ~ Сумата (трябва) да се внесе в тридневен срок. – Fizesse be az összeget három napon belül. ~ Három napon belül be kell fizetni az összeget.* Допълнителният стилистичен ефект на изказите с безлични форми е резултат от факта, че говорещото лице не се ангажира с искането (представя го като обективна необходимост), а само с неговото формулиране.

В стереотипни ситуации, при институционализирани речеви действия, които имат фиксирана структура и лексикален състав, изборът на адекватна

форма се диктува от узуса. Дори съображения за учтивост не се вземат предвид. В тези случаи многообразието от начини за изразяване на дадено значение се свежда до употребата на стандартни конструкции, които функционират почти като устойчиви. Ето защо е изключително важно да се познават обичайните в дадения език синтактични модели при отделните типове комуникативни ситуации. Сrv.: *Fűre lépni tilos!* – *He гази тревата!* *Vigyázat, frissen mázolta!* – *Пази се от боята!* *Futólépés!* – *Бегом марш!* *Igazodj!* – *Равнис!*

За изразяване на забрана на обществени места в унгарски обикновено се употребява конструкцията *tilos* + инфинитив (*Tilos behajtani!* *Tilos dohányozni!* *Tilos parkolni!* *Az ajtónak támaszkodni tilos!*) или нейният вътрешно-езиков еквивалент *tilos* + отглаголно съществително име (*Tilos a behajtás!* *Tilos a dohányzás!*), а в български преобладават отрицателните императивни изкази (*Не се облягай на вратите!* *Не газете тревата!*) и конструкциите със страдателни причастия, в които подбудата е експлицирана чрез формата на специализирания за изразяване на забрана глагол (*Пушенето забранено!* *Паркирането забранено!* *Вход забранен!*).

В унгарските текстове, съдържащи инструкция, доминират хоноративните императивни форми за 3 л., поради което на препоръчаното действие е присъща по-голяма насоченост, въпреки анонимността на адресата. В българския език инструкциите се отличават с по-висока степен на обобщеност, тъй като преобладаващият в тях безличен възвратен пасив извежда на преден план самото действие. Сrv.: *Tartsa távol a csomagolást kisbabáktól és gyermekektől.* – *Опаковката да се държи далече от бебета и деца.* *A készülék tisztításához kizárólag puha ruhát használjon.* *Ne tisztítsa a készüléket durva súrolószerrel.* – *Уредът да се почиства с мека кърпа.* *Да не се използват абразивни материали.*

Проведеният анализ показва, че избирателността се реализира като резултат от взаимодействието между автоматизирани и съзнателни процеси, между езикови и извънезикови фактори, които в своята съвкупност мотивират употребата на определен вариант от потенциално възможните, като при това в неангажираната или пък в строго регламентираната от определени ситуационни условия реч автоматизираният избор потиска съзнателното търсене на най-адекватното изразно средство.

Предпоставка за уместен избор във всяка речева ситуация е изискването компетентността на говорещия да е базирана на висока социална интелигентност и да обхваща възможно най-голям брой изразни средства от езиковия потенциал за осъществяване на определена комуникативна цел.

ИЛЮСТРАТИВЕН МАТЕРИАЛ

От български автори:

- АК – А. Константинов, *Бай Ганьо*. София, 1967. Пред. Д. Сонди. Будапеща, 1983.
 ЙЙ – Й. Йовков, *Избрани творби*. София, 1975. Прев. Ш. Кариг. Будапеща, 1980.
 КГ – К. Георгиев, *Съдии на самите себе си*. София, 1991. Прев. П. Юхас. Будапеща, 1981.

От унгарски автори:

- GuT – Т. Дюркович, *Лицева опора*. Будапеща, 1988. Прев. И. Михайлова-Сопкова. сп. *Панорама* (XXIII), № 1, 2003, 70–120.
 JA – А. Йокаи, *Приход-разход*. Будапеща, 1978. Прев. С. Кьосева. Пловдив, 1989.
 KD – Д. Костолани, *Ана Едеш*. Будапеща, 1974. Прев. Н. Атанасова. София, 1973.
 JM – М. Йокаи, *Синовете на човека с каменното сърце*. Будапеща, 1983. Прев. Б. Никол. София, 1972.
 MF – Ф. Молнар, *Момчетата от улица Пал*. Будапеща, 1981. Прев. К. Каменова. София, 1977.
 MZs – Ж. Мориц, *Бъди добър до смърт*. Будапеща, 1961. Прев. П. Миятев. София, 1983.
 SF – Ф. Шанта, *Господ в каруцата*. Будапеща, 1970. Прев. Г. Христозов, Г. Шоршич, Н. Илиева. Пловдив, 1981.
 SzI – И. Сас, *Елате довечера в девет*. Будапеща, 1987. Прев. Г. Христозов. София, 1980.

ЛИТЕРАТУРА

- Иванова, К. – Ницолова, Р. 1995, *Ние, говорещите хора*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.
 Лесничкова, Л. 2004, *Стратегии за подбудителност в унгарски и български*. София: ИТУ.
 Ницолова, Р. 2000, За състава на да-изреченията в български. В: Й. Тишева, Г. Колев (състав.) *Едно поколение български езиковеди*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 161–169.
 Пашов, П. 1999, *Българска граматика*. София: ИК „Хермес“.
 Станева, Х. 2002, *Речник по българска стилистика*. Пловдив: ИК „Хермес“.
 Balázs, G. 2002, *Nyelvhelyességi lexikon*. Budapest: Corvina.
 Bańczerowski, J. 2000, *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest: ELTE.
 Grétsy, L. – Kemény, G. (szerk.) 1996, *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Budapest: Auktor.
 Nyomárkay, I. 1998, A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 122, 277–283.
 Péter, M. 1991, *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.